

Котляр Ю.

ВИСТУПИ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В ТИПОЛОГІЇ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Повстансько-партизанський рух (отаманщина) – це не бандитизм, як намагалася протягом десятиріч представити офіційна радянська історіографія і не бездумно-кривава анархія, про що пишуть деякі дослідники з діаспори. Це феномен, який ще чекає своїх справжніх дослідників, особливо, коли справа стосується повстанського руху національних меншин.

Історіографія становища національних меншин на Півдні України представлена як узагальнюючими працями з історії України, так і спеціальними дослідженнями, присвяченими розвитку міжнаціональних відносин етнічних груп. Упродовж останнього десятиріччя в Україні зростає увага до дослідження етнонаціонального розвитку суспільства, відбувається подальша теоретична та концептуальна розробки проблеми. Досліджуваного питання, певною мірою, торкаються автори загальних праць, присвячених міжнаціональним відносинам в Україні на тому чи іншому етапі її історичного розвитку.

Серед перших друкованих робіт, присвячених дослідженню питань громадянської війни, повстанського руху селян і частково національним меншинам, слід відзначити роботи М.Какуріна, Р.Ейдемана, в яких автори намагалися визначити характер громадянської війни, розкрити її особливості, виходячи з географічного положення України, специфіки політичної і військової ситуації та національних відносин¹.

Спеціальні праці розглядали окремі аспекти повстансько-партизанського руху селян Півдня України. В 20-х - 30-х роках вийшли перші такі праці. Деякі з них носили суб'єктивний характер, хоча й не замовчували причини повстанського руху селян, виділяючи його позитивні та негативні сторони. Повстання німців-колоністів 1919 року проти більшовицького режиму найкраще висвітлювала стаття одеських авторів С.Когана та Н.Межберга². Автори, характеризуючи повстанський рух колоністів, дали можливість читачу самому “докопатися” до справжніх причин його виникнення. Із публікації видно, що С.Коган та Н.Межберг намагалися дати об'єктивну характеристику повстанського руху, направленого проти більшовиків. Проте існуюча цензура не допустила такої оцінки. І тому головна причина повстання – невирішеність національного питання радянською владою більшовиків залишилася тільки в чорновому варіанті статті, що зберігся в фондах державного архіву Одеської області³. У журнал вона не ввійшла.

У 60-х рр. ХХ ст. вийшло ряд праць одеського історика М.Раковського, присвячених питанням громадянської війни, григор'євщині та повстанням

німців-колоністів на Півдні України⁴.

В українській історіографії не вшує інтерес до проблем вітчизняної історії періоду національної революції, громадянської війни та становлення тоталітарного суспільства. Повстанський рух 20-х років висвітлюється у ряді праць О.Ганжі⁵. Особливо це стосується розкриття питання про “політичний бандитизм”. Однією з найбільш помітних колективних монографій останнього часу стала праця співробітників Інституту історії України НАН України “Політичний терор і тероризм в Україні”. У ній висвітлені проблеми громадянської війни, державного терору як методу експропріації селян-власників.

Однак, праць, які торкаються проблеми участі національних меншин Півдня України у повстанському русі селян Півдня України, надзвичайно мало. Серед них можна виділити ряд статей Ю.Котляра, С.Богана, В.Чопа, А.Шевчук⁶, де розглядаються прояви повстансько-партизанської боротьби окремих етносів України.

Питання національного повстансько-партизанського руху на Півдні України (1917-1931 рр.) в руслі проблеми повстанського руху селян висвітлено недостатньо в радянській та сучасній українській історіографії. Це є суттєвим аргументом на користь актуальності досліджуваної проблеми. Навіть той доробок, який є в нашому розпорядженні, має певні, інколи досить значні недоліки фактологічного та світоглядного характеру, і вже не може задовольнити науковців.

Необхідність вивчення і переосмислення національного селянського повстанського руху України є давно назрілою, але дуже складною проблемою. Труднощі полягають у недостатності введених до наукового обігу джерел, а також слабкою вивченістю деяких вихідних даних, особливо це стосується Півдня України. Тому вважаємо, що наша стаття, яка носить узагальнюючий характер, буде певним внеском у процес вивчення повстанського руху національних меншин південноукраїнського села.

1917 - 1920 рр. характеризувалися чисельним і організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян у губерніях Півдня України. В цьому регіоні він проявив себе у таких напрямках: березень-червень 1917 – аграрний; весна - зима 1918 – антигетьманський; весна - літо 1919 – антибільшовицький; осінь 1919 - зима 1920 року – антиденікінський. Антибільшовицький і антиденікінський напрями – складова частина єдиного повстансько-партизанського руху українських селян. Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами “селянської вольниці”. Такі загони найчастіше носили місцевий характер, і були спрямовані проти будь-якої з існуючих влад, чи то більшовицької, чи то денікінської. Окремою сторінкою повстанства були бандитські формування, які не ставили перед собою ніякої політичної мети і діяли протягом громадянської війни. Отже, в період 1917-1920 років

на Півдні України слід виділити такі напрями повстанського руху селян: головні – аграрний, антигетьманський, антибільшовицький та антиденікінський, перехідні – селянський та бандитський⁷.

У березні 1917 року в Україні розгорнувся національно-демократичний рух, відновився державотворчий процес, який очолила Центральна Рада. Проте перша у ХХ столітті спроба українського народу створити власну демократичну державу наштовхнулася на великі труднощі. У грудні 1917 – лютому 1918 рр. Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Головна причина такої ситуації – недостатньо широка база державотворення. Центральна Рада не зуміла належним чином вирішити головні соціально-економічні питання, особливо аграрне. Селянська біднота виявилася більш схильною до погромних методів ліквідації поміщицького землеволодіння, відкинувши пропозиції провести аграрну реформу в рамках законності і правопорядку⁸. Тому після повалення самодержавства почалася стихійна боротьба селянства за землю. Основними формами селянського руху тоді були виступи, пов'язані із захопленням сіножатей, спрямовані на обмеження прав поміщиків на луки та пасовища. У травні-червні 1917 року селянський рух на Півдні України набув більш масового й наступального характеру. За офіційними відомостями на Півдні України відбулося 99 аграрних селянських виступів⁹.

Причинами повстань проти гетьманської влади послужили наступні події. Великі землевласники при допомозі німецько-австрійських окупаційних військ почали спішно відновлювати власність на землю та майно, примушуючи селян не лише повертати землю, а й відшкодовувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Їх повернення в маєтки нерідко супроводжувалося масовими насильствами. Німецькі й австрійські військові власті охоче надавали в розпорядження поміщиків озброєні загони, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

Зрозуміло, що влітку-восени 1918 року на Україні розгорнулася селянська антигетьманська боротьба. Директорії УНР вдалося завоювати масову підтримку селянства, що стихійно піднялося на антигетьманську боротьбу.

В 1919 – 1920 роках вплив самостійницьких сил, зокрема Директорії УНР на Південь України став номінальним. Політичну ситуацію визначали більшовики, білогвардійці та повстанці, між якими точилася боротьба за владу.

Причинами антибільшовицького повстанського руху послужили прорахунки політики радянської влади в економічних та політичних питаннях. Аграрне питання, на думку селянства, не було вирішено – продзагони забирали вирощений селянами хліб, а торгівля ним вважалась державним злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилася примусова мобілізація в Червону армію. Позитивним моментом стала

передача частини землі селянам, але користуватися нею було практично неможливо через політику “воєнного комунізму” (продрозверстка, насадження комун і т.п.) Не покращило ситуації і розшарування селянства – класова політика, яка включала “натравлення” одних верств села на інші. Стихійний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала “куркульським бандитизмом”. Селянські виступи прийнято було називати “антирадянськими”, хоча більшість антибільшовицьких повстань були демократичними і радянськими. Про це свідчать і їх гасла: “Геть комуністів і чрезвычайку!”, “Вся влада селянству!”, “Ради без комуністів і ЧК”¹⁰. Здійснення і придушення повстань супроводжувалися насильством і кровопролиттям.

Антибільшовицький повстанський рух на Півдні України був переважно стихійним. Чисельні партизанські загони тримали під контролем велику територію Південної України, де спалахували антибільшовицькі повстання¹¹ різних типів. Найбільше армійських повстань було на Херсонщині та Миколаївщині. Разом з селянськими загонами, що підтримали ці виступи, їх кількість складала 74. Національний тип повстань яскраво виявився на Одещині, де існувала велика кількість німецьких та болгарських колоній. Всього у Південній Україні національних виступів було 32¹², така ж кількість повстань залишилася невизначеною в типологічному плані. Найбільш чисельна група – це селянські загони, які діяли на невеликій території, часто в межах власної волості, їх цікавили, головним чином, місцеві інтереси. Таких виступів було біля 80. Інколи повстанські загони перетворювалися на бандитські формування, що воювали заради власних інтересів. Таких банд діяло близько 20. Частково впливали на Південь України і загони Н.Махна, але вони не мали вирішального значення, бо головний район їх дій навесні 1919 року знаходився неподалік від Катеринослава¹³.

Крім великих повстань, виникало безліч малих, які діяли зовсім недовго і про них збереглося мало даних. Надзвичайно важко врахувати той факт в повстанському русі, коли загін при загрозі розгрому саморозпускався, а після відходу червоноармійських частин знову збирався. Для визначення загальної кількості антибільшовицьких повстань на Півдні України ми можемо опиратися лише на власні підрахунки. За ними, в період з березня по серпень 1919 року, діяло 238 повстанських загонів¹⁴. Всього ж на території України за офіційними даними їх було 328¹⁵.

Антибільшовицькі повстання охопили територію сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької та північно-східну частину Одеської областей. Крим навесні 1919 року не був охоплений селянськими виступами. Пояснювалося це тим, що Кримська Радянська Соціалістична Республіка існувала лише з кінця квітня до початку червня 1919 року¹⁶ і більшовицька влада за такий короткий час не встигла настроїти проти себе кримських селян.

Повстанський рух селян Півдня України осені 1919 – зими 1920 років мав переважно антиденікінську спрямованість, хоча діяли і антибільшовицькі (проденікінські) загони. Рух антиденікінського спрямування був строкатим в політичному відношенні. Тому його класифікація може бути лиш умовною. Вона має на меті показати різноманітність форм повстанського руху селян. Проте ввести кожен прояв партизанства в цю схему практично неможливо, бо чисті типи зустрічалися дуже рідко. Найчастіше це була повна мішанина різних груп населення і партій, які ставили перед собою головне завдання – боротися з денікінщиною. Ще складнішим, ніж типологія, є питання про кількість антиденікінських повстань на Півдні України. Даних про їх навіть приблизну чисельність не виявлено, та й підрахувати всі прояви повстанського руху селян дуже важко, бо переважна їх кількість взагалі не фіксувалася.

Тому можемо опиратися лише на власні, дуже приблизні статистичні дані, за якими було встановлено, що антиденікінських повстань в Україні було 321¹⁷.

Серед антиденікінських виступів слід виділити такі типи: власне селянські загони – 76, більшовицькі – 85, боротьбистсько-борбистські – 32, національні – 17, формування державного типу – 2, махновські (тільки на Півдні України) – 44. Крім цього, 65 повстань залишилися невизначеними в типологічному плані¹⁸. Певну їх кількість займали бандитські формування. Серед проденікінських виступів можна виділити два головних типи: загони “куркульської самооборони” з білогвардійським керівництвом¹⁹ та релігійні виступи²⁰. Така строкатість серед повстансько-партизанських загонів обумовлювалася тодішньою соціальною структурою населення²¹.

Якщо ж до антиденікінських виступів населення Півдня України додати повстання, які охопили Катеринославську губернію, в тому числі Донбас, то їх загальна кількість за підрахунками Ф.Турченко і Г.Турченко буде становити близько 600²².

Антиденікінський та проденікінський напрями повстанського руху охоплювали всю територію Південної України. Повстансько-партизанські загони діяли в межах сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької, більшої частини Одеської областей та в Автономній республіці Крим.

Національний тип повстань проявив себе як антиденікінська сила, проте суто національні виступи відбувалися не часто. Найчастіше болгари, євреї, німці і татари були учасниками селянських повстань різних типів²³.

Окремим проявом повстанського руху можна вважати махновщину, хоч вона близька за ідеологією до стихійних селянських повстань. В контексті вказаної проблеми, певну цікавість викликають взаємовідносини махновщини з представниками повстанських загонів національних меншин.

Проденікінський повстанський рух мав ті ж причини, що і антибільшо-

вицькі повстання весни – літа 1919 року, і був його логічним продовженням. Проте він не був таким масовим, так як більшість селян вбачали головного ворога в денікінському режимі.

Складною і водночас негативною сторінкою повстансько-партизанської боротьби був бандитський напрямок. Бандитські формування займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети. Діяли вони по всій території Півдня України. Були повстанські загони, які поступово скочувалися до грабежів, а також такі, які з самого початку формувалися як кримінальні.

Голодомор 1921-1923 рр. та економічна стабілізація українського села привела до помітного спаду з 1924 р. селянського опору в Україні. Селяни певною мірою повірили новій владі і пішли на співробітництво з нею. Політичні виступи в сільській місцевості ставали поодинокими явищами і не мали підтримки серед широких кіл громадськості. Поразкою закінчилися і спроби ініціювати антибільшовицький рух із-за кордону, зокрема із Польщі. Основну боротьбу із залишками повстанства вели спеціальні підрозділи ДПУ, основним завданням якого було спостереження за настроями селянства, своєчасне попередження незадоволення, тощо²⁴.

З 1927-1928 рр. у зв'язку із хлібозаготівельною кризою, масовими депортаціями, вилученням хліба, податковим та юридичним тиском селяни знову розпочали боротьбу за свої права. Вони скорочували посівні площі, приховували продовольство, відкрито виступали проти тиску влади, вдаючись до терористичних актів і намагались здійснити більш-менш організований збройний опір. З кінця 1929 – початку 30-х рр. на селі стала втілюватися в життя політика суцільної колективізації, ліквідації “куркульства”, а фактично селянства як класу. Ця політика призвела до нового вибуху селянського опору, який на Півдні України прийняв форму антиколгоспних виступів, “жіночих бунтів”, релігійних заколотів. Залучилися до нової хвилі антикомуністичних виступів і представники національних меншин.

Враховуючи подану вище типологію, ми можемо подати деякі цифрові викладки, які стосуються кількості національних виступів в період з 1917 по 1931 рр. на Півдні України. Проте термін “національний” потребує певного тлумачення. Національні повстання можна розглядати в широкому та вузькому аспектах. У широкому – вся боротьба селянства України з проросійськими денікінським або більшовицьким режимами, була національною боротьбою. У більш вузькому, який ми висвітлюємо в статті – це виступи проти різних влад формувань, до складу яких входили представники національних меншин Півдня України.

Відомості носять умовний характер, так як ми опираємося лише на власні підрахунки. В 1917-1918 рр. ареною національних повстань став

Крим. Враховуючи те, що представники національних меншин в Криму боролися не лише проти існуючих на півострові влад, а й одні проти інших, зокрема існували етнічні конфлікти: татари – греки, татари – росіяни, загальну кількість виступів ми оцінюємо в 30²⁵. Антибільшовицьких національних виступів, головним чином німецьких і болгарських було 32²⁶. Антиденікінських виступів національних меншин – єврейських, німецьких та болгарських нараховується 17²⁷. В антикомуністичних виступах 1920-1931 рр. національні меншини проявляли себе таким чином: німецькі повстання – 20, болгарські – 2, єврейські – 4, татарські – 4, польські – 6, змішані – 3, що становить загалом – 39 виступів^{28,28}.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в період 1917-1931 рр. на Півдні України відбулось не менше чим 118 виступів представників національних меншин.

Таким чином, виступи представників національних меншин проти різних влад є важливою складовою частиною повстансько-партизанського руху селян Півдня України і вимагають належного висвітлення в сучасній українській історіографії.

¹ Эйдеман Р.П., Какурин Н.Е. Гражданская война на Украине. – Х.: Пролетарий, 1931.

² Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. - 1929. - №2.

³ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). - Ф.П.2. - Оп.1. - Спр.155. - Арк.1-21

⁴ Раковский М.Е. Крах григорьевщины (1919 г.) // История СССР. – 1966. - №5: Раковский М.Е. Закономерности и особенности гражданской войны на Юге Украины // Годы борьбы и побед. - К.: Наукова думка, 1983.

⁵ Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К.: Інститут історії НАН України, 2000

⁶ Котляр Ю.В. Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон // Південний архів. Зб. наук. праць – Випуск 5. – Херсон: Айлант, 2001; Котляр Ю.В. Національне питання у повстанському русі селян Півдня України // Народознавчі зошити. – 2001. - №3(39). Травень-червень; Котляр Ю.В. Антибільшовицькі повстання національного типу на Одещині в 1919 році // Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ – ХХ ст. Зб. наук. праць. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000; Котляр Ю.В. Єврейські погроми на Півдні України і повстанський рух (1917 – 1920) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць. – Запоріжжя: Облдержадм., ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001; Боган С.М. Участь представників національних меншин в антибільшовицькому повстанському русі

- на Півдні України у 1920-1923 рр. // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т.І. – Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2005; Чоп В.М. Стосунки німців-колоністів з повстанцями (1918-1920 рр.) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць. – Запоріжжя: Облдержадм., ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001; Шевчук А.В. Кримськотатарське повстання у 1918 р. (етнічний аспект) // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т.ІІ. – Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2005.
- ⁷ Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. – Херсон: Олді-плюс, 2003. - С.22.
- ⁸ Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919 – 1920 рр.) – Миколаїв: ПП “Спрінт-прінт”, 1999. – С.22
- ⁹ Історія Української РСР: у 8 тт., 10 кн. - Т.5. - К.: Наукова думка, 1977. – С.75
- ¹⁰ Деникинское подполье в Николаеве (Введение) // Летопись революции. – 1926. - №3-4. - С. 9.
- ¹¹ Директиви командования фронтов Красной Армии (1917-1922). - Т. 2. – М.: Воениздат, 1972. - С. 195.
- ¹² Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2003. – С.53.
- ¹³ Волковинський В. М. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів // Сторінки історії України: ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. - С. 248-250
- ¹⁴ Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919 – 1920 рр.) - С.104-105.
- ¹⁵ Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. - К.: Укр. письменник, 1992. - С. 38.
- ¹⁶ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. - К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. - С.294
- ¹⁷ Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919 – 1920 рр.) - С.104-105.
- ¹⁸ Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С.62
- ¹⁹ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.Р.1925. – Оп.1. – Спр.471. - Арк.13.
- ²⁰ ДАХО. – Ф.Р.3264. – Оп.1. - Спр.32. - Арк.9-10.
- ²¹ Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. – К.: Наукова думка, 1979. - С.172.
- ²² Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ – 1921 р.) – К.: Генеза, 2003. – С.225.
- ²³ Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С.71.
- ²⁴ Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. - №1/2. – С.120.
- ²⁵ Підраховано за: Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф.483. – Оп.4. – Спр.1219. – Арк.2; Спр.1285. – Арк.87; Зарубин А.Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917-1921 гг. [Документы] // Вопросы развития Крыма. - Симферополь, 1996. - Вып.3. – С.24-27; Зарубин В.Г. Об этноконфессиональном конфликте в Крыму (1918 г.) // Бахчисарайский историко-археологический

сборник. – Выпуск 2. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. – С.402-403; Зарубин В.Г. Крым в 1918-1919 году: интервенты, местные власти и население // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №5. – С.31; Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит. Из истории крымскотатарской государственности и Крыма. - Казань, 1992. – С.106; Фельштинский Ю. Безумие во имя идей. Особая комиссия по расследованию злодеяний большевиков, состоящая при Главкомандующем вооруженными силами на Юге России, сообщает. // Родина. – 1999. - №10. – С.47; Оболенский В.А. Крым в 1917-1920 годы // Крымский архив. – 1994. - №1. – С.75-76.

²⁶ Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). – С.186.

²⁷ Там само. – С.187.

²⁸ Підраховано за: Державний архів служби безпеки України. – Спр.465. – Арк.11; Спр.473. – Арк.12; ДАОО. – Ф.П.3. – Оп.1. - Спр.29. - Арк.13; 56; Спр.33. - Арк.17; Отчет Одесской Губернской Чрезвычайной комиссии к IV Губернскому Съезду Советов. – Одесса, Издание Одесской Губчека, 1921. - С.28.